(١٤) ب. س. پ. لا، ٣٦٩.
(١٥) ب. س. پ. لا، ٦٨-٦٩، العراق في التاريخ.
(١٦) ب. س. پ. لا، ٢٣٠، جۆرج رۆ.
(١٧) ب. لا، ١٠، د. پاکیزە ڕەفیق حیلمی، گۆڤاری کاروان، ژمارە، ٦٢.
(١٨) ب. لا، ٦، احسان نوری، تاریخ ریشە نژادی کرد، ناشر: کتاب فروشی بزرک سیدیان، چاپخانە پیروز، ١٣٦١ هەتاوی.

بەشی شەشەم

سۆمەرییەکان و کورتەیەکی مێژووەکەیان

سۆمەرییەکان خۆیان بەخۆیان نەوتووە سۆمەری و وڵاتەکەشیان ناوی سۆمەر نەبووە. وشەی سۆمەر هەر نەبووە و نەبینراوە لە هیچ نووسراوێکدا!! بەڵام ئاشووری ناسەکان ئەم ئەفسانەیەیان هەڵ بەست بۆ مەبەستی تایبەتی خۆیان...، ئاخنییانە مێشکی خوێندەوارەکانیان و وایان تێگەیاندن کە (سۆمەر)ی ناوی ئەو نەتەوە بلیمەتەیە کە یەکەم لاپەڕەی مێژووی هەڵدایەوە لە هەزارەی سێیەمدا.

سۆمەرییەکان خۆیان بەوڵاتەکەیان دەوت (ئوریکی- URIKI) کە ناوی شارەکەیان (ئۆرۆک) کە یەکێک بووە لە شارە پیرۆزەکانیان لەو ناوەوە وەرگیراوە[١].

لێرەدا نابێت زاراوەی (کاردۆنیاش) لەبیر بکەین کە کاشییەکان لە وڵاتی بابل و دەشتی لیتەییان ناوە، کاردۆنیاش واتە (وڵاتی خوداوەند دۆنیاش) کە خوداوەندی نەتەوەیی کاشییەکانە[٢]. سۆمەرییەکان نێوی خۆیان بە سێ هێمای مێخی نووسیوە کە بریتین لە (KI. EN. GI).

هەر لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەمەوە و لەپاش دۆزینەوەی نێوی سۆمەر و سۆمەرییەکان لەسەر تەختە گڵەکانی کتێبخانە مێژووییە مەزنەکەی ئاشوور بانیپاڵدا لە شاری ئاشووری کۆن، زانا ئارکیۆلۆژییەکان و مێژوونووسەکان کەوتنە خۆیان بۆ لێکۆڵینەوە لەسەر سۆمەرییەکان، لەو کاتەوە تاوەکو ئێستا بەسەدان کتێب و هەزاران وتاریان دەربارەی مێژووی ئەم سۆمەرییانە لە چاپ داوە، کە تێیدا دەربارەی مێژوو و ژیانی ڕۆژانە و کاروباری کۆمەڵایەتی و هونەری و هەستی ئایینییان و سیاسەتیان و لیستەی پادشاکانیان و یاسا و سیستەم و جۆری حکوومەتەکانیان و چی و چیی تریان تێدا روون کردۆتەوە. بەڵام لە هەموویان باشتر کتێبە بەنێوبانگەکەی زانای ئارکیۆلۆژی (گرامەر)ە کە بەشێوەیەکی زۆر

ئەکادیمیانە دەربارەی سۆمەرییەکان دواوە و بەپێی توانای خۆی و ئەو سەردەمەی زۆربەی کون و کەلەبەرەکانی مێژووی سۆمەرییەکانی پشکنیوە.

لەبەرئەوەی مێژوو سەروەری لێکۆڵینەوە مرۆڤایەتییەکانە، هەر باسێک لە باسەکانی ئاو زۆر دەکێشێت، چ جای مێژووی سۆمەرییەکان کە باوەڕناکەم کە بەکتێبێک و دووان تەواو ببێت، چونکە هەڵکۆڵین و پشکنینی ئارکیۆلۆژی لە ناوچەی سۆمەرییەکاندا هەر بەردەوامە و هەر جارەی شتێکی نوێتر دەدۆزرێتەوە، بۆ نموونە دۆزینەوەی هەر گۆڕێکی پادشایەکی سۆمەری ئەگەر بێت و بەتێروتەسەلی لە سەری بنووسرێت و مافی خۆیی پێ بدرێت پێویستیی بەکتێبێکی تەواو هەیە. لەبەرئەوە من لێرەدا وەک پێویستییەکی باسەکە و بۆ ئەوەی سەرەتایەک لە مێژووی سۆمەرییەکان بزانین تەنها کورتەیەکی لێ باس دەکەم، چونکە بەڕاستی لێدوان لە مێژووی سۆمەرییەکان بەتەواوی پێویستی بەڕەشکردنەوەی سەدان و بگرە هەزاران بەرپەڕ دەبێت.

فوراتییە سەرەتاییەکان و سۆمەرییە هەرە کۆنەکان

هەروەک باس کرا فوراتییە سەرەتاییەکان لە دەوروبەری هەزارەی پێنجی پ.ز دا لە ناوچەکانی حەوزی فورات و دەشتی لیتەییدا ژیاون، ئەو فوراتییە سەرەتاییانە هەر ئەو نەتەوانەن کە لە ناوچەکانی چیاکانی کوردستاندا و لەوەوبەر لە ئەشکەوتەکانی شانەدەر و گۆڕاین و تەپەسیاڵک و گوندەکانی وەک جۆگەمامی و چەرموودا ژیاون.

هێندێک لە مێژوونووسان دەڵێن کە پەیوەندییەکی پتەو لەنێوان ئەم فوراتییە سەرەتاییانە و سۆمەرییە هەرە کۆنەکاندا هەیە، بەڵکو هەندێکیان گەیشتوونەتە رایەکی وا کە بڵێین ئەم فوراتییە سەرەتاییانە رەسەن و باب و باپیری سۆمەرییە کۆنەکانن، چونکە ئەم سۆمەرییە کۆنانەش لە دەوروبەری هەمان مێژوودا لە ناوچەکانی ئەم فوراتییانەدا نیشتەجێ بوون یاخود بەماوەیەک لە دوای ئەوانەوە، ئەم رایە چەندین بەڵگە دەیسەلمێنێت لەوانە بوونی ئەو هەموو زاراوانەی زمانی فوراتییە

سەرەتاییانە لەنێو زمانی سۆمەریدا و هەروەها ئەو پەیوەندییە بەهێزەی کە لەنێوان ئایینی هەردوولادا هەیە، هەرچەندە ئایینی سۆمەرییەکان پێشکەوتووتر بووە، ئەمیش وەک حەتمییەتێکی مێژوویی لەبەرئەوەی لەپاش ئەوانەوە بوون، پێویست بووە پەرە بەو دابونەریتە ئایینییانە بدەن. هەروەها ئەو کەرەستە ماددی و ئارکیۆلۆژییانەی کە لە ناوچەی سۆمەرییە هەرە کۆنەکاندا دۆزراونەتەوە دەتوانین بڵێین وەک هەمان کەرەستەی فوراتییە سەرەتاییەکانە بەڵام بەشێوەیەکی پێشکەوتووتر لەبەرئەوەی بەماوەیەکی مێژوویی لە دوای فوراتییەکاندا نیشتەجێ بوون.

نووسینی سۆمەرییەکان

زمان وەک هۆیەک بۆ لە یەکگەیشتنی مرۆڤ لە یەکتری گرنگترین دیاردەیە لە ژیانی مرۆڤدا، هەر بۆیەشە بەباڵاترین کەرەستەی شارستانێتی دادەنرێت، زمانی سۆمەرییەکان کۆنترین زمانە لە دەشتی لیتەییدا و بگرە لە تەواوی جیهانیشدا کە بەهێڵی مێخی هاتبێتە نووسین، نووسین بازدانێکی زۆر مەزن بوو بۆ ئەوەی شارستانێتی لە هەنگامێکەوە بچێت بۆ هەنگامێکی تر و مرۆڤ ماڵئاوایی یەکجارەکی لە سەدەکانی پێش مێژوو بکات و هەر بەهۆی نووسینەوە بوو کە سۆمەرییەکان مێژووی خۆیانیان تۆمارکرد و بەهۆی تەختە گڵینەکانەوە بەدەست مرۆڤی ئەم سەردەمە گەیشت، لەبەرئەوە مێژووی سۆمەرییەکان لەپاش لێکۆڵینەوەی کەلاوە کۆن و پارچە فەخفوری و گۆزە و دیزەکانیان، لەو تەختە گڵینانەوە دەست پێ دەکات.

ئاشکرایە کە سۆمەرییەکان یەکسەر نەگەیشتوونەتە داهێنانی نووسینی مێخی، بەڵکو وەک هەموو دەستکەوتێکی شارستانیی تر بەچەند هەنگامێک و ماوەیەکی زۆردا تێپەڕیوە.

پرۆفیسۆر پاکیزە رەفیق حیلمی لە لێکۆڵینەوەکەی خۆیدا دەربارەی سەرهەڵدانی نووسین دەڵێت «ئەوەی لە هەمووی گرنگترە لە مێژوودا ئەوەیە کە لە کۆتایی ئەم دەورەدا، لە پەرستگاکەی ئی. ئانا E. ANNA لە

ئۆرۆك، نووسين بۆ يەكەم جار لە شێوەى وێنەييدا دۆزراوەتەوە. بەڵام من ئەڵێم - واتە د. پاكيزە - (مۆرە)كانى خەڵەف و تەپەگەورە يەكەم پلەى نووسين بوون و خەتى وێنەيى (ئۆرۆك) دووهەم پلەيە و، ديسانەوە بۆ ساغكردنەوەى مێژوو و دۆزينەوەى يەكەم لاپەڕەى دەبێ بەرەو ژووروو بينەوە و زێتر و قوولتر هەڵكۆڵين. گومان نييە لەوەدا كە ئەو سرە هەر دەكەوێتە سەر ئەرز رۆژێك! چونكە ئەقڵ ناى برێ ئينسانى ئەو ناوە (مێزۆپۆتاميا)ى ژووروو، پاش ئەو رێگە دوور و درێژەى برى لە داهێنانى شارستانيدا، لە ئەنجامدا وەك بڵقى سەرئاو بكوژێتەوە لە پڕ و ئەسەرى نەمێنێ و لە پڕ لە ميزۆپۆتامياى خوارووودا ئەو شارستانييە وەك قارچك هەڵتۆقێ! بەڵام ديارە يەشتا زانايانى ئاركيۆلۆژى و زمان پلەيەكى ترى رەنجيان لەبەرە بۆ ئەوەى ئەم تاكە سرە لەبن ئەرز دەرهێنن»[٣].

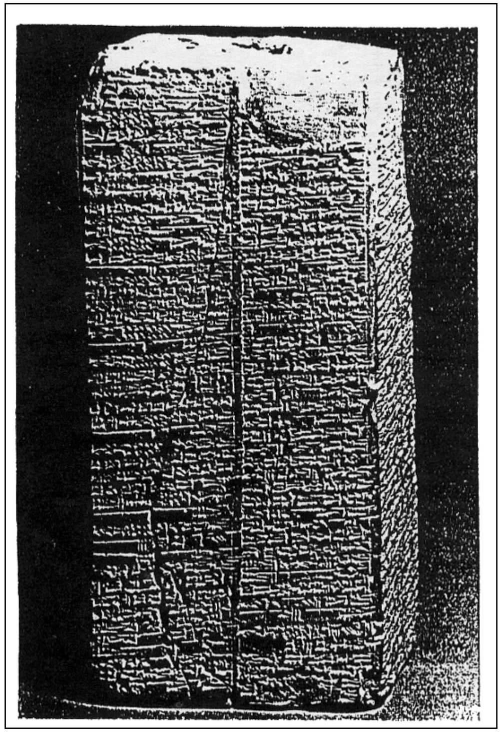

13

ليستى پادشا سۆمەرييەكان لەسەر تەختە گڵێك

هەرچى چۆنێك بێت سۆمەرييەكان لە پێشدا لەسەر ئەو تەختە گڵينانە بۆ تۆماركردنى مەبەستەكانى خۆيان وێنەيان كێشاوە كە هەر وێنەيەك واتاى زاراوەيەك يان ئاژەڵێك يا هەر شتێكى ترى بەدەستەوە داوە كە ئەميش بەنووسينى (هيرۆگليفى) بەناوبانگە، سۆمەرييەكان ياخود هەر گەلێكى ترى ناوچەى دەشتى ليتەيى كە لەوانەيە و بەڵكو زۆريش رێى تێ دەچێت كە فوراتييە سەرەتاييەكان بووبن كە لە دەوروبەرى هەزارەى چوارەمى پ.ز دا نووسينى وێنەييان داهێناوە. پاشان ئەم جۆرە نووسينە پەرەى سەندووە تا لە دەوروبەرى 3500 پ. ز نووسينى مێخى هاتووەتە كايەوە، كە ئەم جۆرە نووسينە لە چەرخى وەركادا لە (چينى چوارەمى شارستانيى ئەم شارە)دا دۆزراوەتەوە. هەروەها لە چەندين ناوچەى ترى وەك (جمدة نصر) و ئور و شروپاك و شوێنانى تريشدا هەمان نووسين دۆزراوەتەوە[٤].

پادشا و فەرمانڕەوا سۆمەرييەكان

خشتەى پادشا سۆمەرييەكان بۆمان دەگێڕێتەوە كە پادشايەتى بۆ يەكەم جار لە ئاسمانەوە بۆ شارى ئاريدۆ هاتووەتە خوارەوە[٥].

سۆمەرييەكان پادشاكانى خۆيانيان كردووە بەدوو بەشەوە، بەشى يەكەميان ئەوانەن كە پێش لافاوە بەناوبانگەكە فەرمانڕەوايى سۆمەرييان كردووە، لە پێش لافاوەكەدا هەشت پادشا لە پێنج شارى سۆمەريدا فەرمانڕەوا بوون، هەريەك لەم پادشايانە چەند ساڵێكى خەياڵى فەرمانڕەواييان كردووە كە بەهەر هەشتيان (241200) ساڵى فەرمانڕەواييە، ئەو شارانەش بريتين لە ئاريدۆ كە هەردوو پادشاى (ئالوم) و (كار) (64800) ساڵ فەرمانڕەواييان تێدا كردووە و شارى (پادت پيرا - دوركوركورى) كە پادشايان (ئەئمينلو ئەنناو و ئەتسمنەكالناو دەموزى) بۆ ماوەى (108000) ساڵ فەرمارەواييان تێدا كردووە. پاشان لە راك كە پادشا (ئەنسيز) (28000) ساڵ فەرمانڕەوايى تێدا كردووە. هەروەها شارى سپار، پادشا (ئەنمێندۆرانا) (21000) ساڵ

و لە کۆتاییدا پادشا (ئۆبار تۆتۆ) لە شاری شروپاکدا (28600) ساڵ فەرمانڕەوایی تێدا کردووە[٦].

لە راستیدا ئەو ژمارانەی کە بەرچاومان کەوتن زۆر سەرسوڕهێنەر و خەیاڵین و لە باوەڕی کەسدا نییە کە مرۆڤی ئەو سەردەمە هێندە ژیانی بەسەر بردبێت، هەرچی چۆنێک بێت لەوانەیە ساڵ لەلای سۆمەرییەکان و لە پێش لافاوەکەدا ئەو پێوانەیەی نەبووبێت کە ئێستا هەیە و ئەگەر ساڵ لەلای ئەوان مانگیش بووبێت هێشتا ئەو ژمارانە هەر زۆر زۆرن و خەیاڵین.

چیرۆکی لافاوەکە شوێنێکی تایبەتی لەناو ئەدەبی سۆمەری و بگرە ئەکەدی و بابلی و ئاشوورییەکانیشدا هەیە، ئەو لافاوە هەر ئەوەیە کە لە کتێبە ئایینییەکانی وەک تەورات و قورئاندا باس کراوە، بەڵام بەدەستەواژە و نێوی جیاجیا. بۆ نموونە لە ئەدەبی سۆمەریدا لەباتی (نوح) خاوەن کەشتی و رزگارکەری مرۆڤ بووبێت هەروەکو لە قورئاندا هەیە لەوێدا نوح نێوی (ئۆتۆناپشتم) بووە.

لەپاش نیشتنەوەی لافاوەکە پادشایەتی بۆ جاری دووەم لە شاری کیشی نزیک بابلەوە هاتووەتە خوارەوە. شاری کیش رۆڵێکی سیاسیی دیاری لە چەرخی بەرەبەیانی بنەماڵەکاندا هەبووە، چونکە پادشاکانی ئەم بنەماڵەیە توانییان یەکێتیی ناوخۆیی وڵاتەکەیان بەدی بهێنن لە ساڵی (2800) پ.ز.دا[٧].

هەروەها لە بنەماڵە بەنێوبانگەکانی سۆمەر، بنەماڵەی وەرکای یەکەمە کە بەپێنجەمین پادشایەوە نێوی دەرکرد لە دەوروبەری (٢٧٠٠) پ.ز، ئەو پادشایەش گلگامشە کە داستانی گلگامشی سۆمەریی بەنێوبانگ دەگەڕێنرێتەوە سەر ئەو.

بەو شێوەیە بنەماڵەی سۆمەرییەکان بەردەوام بوو لە فەرمانڕەوایی وڵاتی سۆمەردا تاوەکو دوا پادشایان (لۆگال زاگیزی) کە لەسەر دەستی سەرگۆنی ئەکەدیدا لە دەوروبەری (٢٤٠٠ –٢٣٧١) پ.ز کۆتایی بەفەرمانڕەوایی هێنرا و بنەماڵەی سۆمەرییەکان رووخا. ئیتر ناوچەی سۆمەر کەوتە ژێر

دەستی ئەکەدییەکانەوە هەتا ئەو کاتەی کە گۆتییەکان لە چیاکانی باشووری کوردستانەوە هێرشیان هێنایە سەر ئەکەدییەکان و لە دەوروبەری (٢٢٠٠) پ.ز ناوچەکەیان گرت و بۆ ماوەی یەک سەدە زێتر واتە تا (٢١١٦) پ.ز فەرمانڕەواییان تێداکرد[٨]. یان بەشێوەیەکی تر ماوەی دەسەڵاتی گۆتییەکان لە وڵاتی سۆمەردا بەتەواوەتی ١٢٥ ساڵ و ٤٠ رۆژ بوو[٩].

لە دەوروبەری (٢١٢٠) پ.ز لە شاری وەرکادا سەرۆکێکی سۆمەری بەنێوی (ئۆتۆ هیگاڵ)ەوە دەرکەوت کە توانی ناوچەی سۆمەر رزگار بکات و گۆتییەکانی تێدا بکاتە دەرەوە. پاش کۆتایی هاتنی فەرمانڕەوایی ئۆتۆ هیگاڵ بنەماڵەی ئوری سێیەم دەست پێ دەکات (2113-2006) پ.ز کە بەدوا بنەماڵەی سۆمەری لە مێژوودا دادەنرێت، پادشا (ئۆر نەموو– ٢١١٣ – ٢٠٩٦) پ.ز بەدامەزرێنەر و بەبەنێوبانگترین پادشای ئەم بنەماڵەیە دادەنرێت[١٠]. ئەوی شایانی باس بێت لە سەردەمی ئەم پادشایەدا بۆ یەکەم جار لە مێژووی مرۆڤایەتیدا کۆمەڵگەیەکی رێکخراو و چەکدار بەچەند ماددەیەکی یاسایی هەست پێ دەکەین، ئەم پادشایە بەنێوی خوداوەندی شارەکەیەوە چەند یاسایەکی دەرکردووە کە زۆربەیان بەسزای سەختەوە پەیوەست بووە بۆ ئەوکەسانەی کە پێشێل و سەرپێچی ماددەکانی بکەن، کەواتە کۆنترین یاسا لە سەردەمی حامورابیدا نەبووە وەک زۆرکەس بەهەڵە وای دەزانن! بەڵکو تا ئێستا کۆنترین یاسا کە بەدەست ئێمە گەیشتبێت یاسای ئورنەمووە.

لە ساڵی (٢٠٠٦) پ.ز دا بەیەکجاری لە مێژوودا و لەسەردەستی ئەموری و ئیلامییەکاندا کۆتایی بەفەرمانڕەوایی سۆمەرییەکان هێنرا، هۆی کەوتنی بنەماڵەی سۆمەرییەکان ئەوەبوو کە دوا پادشایان (ئابی سن) لاوێکی کەم تەمەن بوو و بێ تاقیکردنەوەی رامیاری بوو هەروەها گرانیی ئەو باجانەی کە خرابوونە سەر ناوچەکان و خراپیی باری ئابووریی وڵات وای کرد کە زۆربەی هەرێمەکان لە فەرمانڕەوایی ئەم پادشایە بکشێنەوە. بەم شێوەیە ئیلامییەکان توانییان دەست بەسەر وڵاتی سۆمەردا بگرن و بۆ

هەتاهەتایە کۆتایی بەفەرمانڕەوایی سۆمەر بهێنن.

باسکردنی هەموو پادشا و بنەماڵە فەرمانڕەوا و شارەکانی سۆمەر باسێکی زۆر درێژخایەنە، من لێرەدا بەکورتی باسی گرنگترین پادشا و بنەماڵەکانیانم کرد، بێگومان زۆر لە پادشایان و بنەماڵەی تر فەرمانڕەوایی سۆمەرییان کردووە، بەڵام باسکردنی هەموویانم بەپێویست نەزانی بۆیە لێرە بەدواوە دەچمە سەر باسی ژیانی کۆمەڵایەتیی سۆمەرییەکان.

چمکێک لە ژیانی کۆمەڵایەتیی سۆمەرییەکان

پێکهاتنی چینە کۆمەڵایەتییەکانی سۆمەری بریتی بووە لە سێ بەشی سەرەکی، بەشی یەکەمیان چینی کۆیلەکان بووە، ئەم کۆیلانە وەک هەر شمەکێکی تر لە بازاڕی سۆمەرییەکاندا فرۆشراون و ئاڵ و وێریان پێ کراوە، کۆیلە بەنزمترین چینەکانی کۆمەڵ دانراون و هیچ مافێکی رامیارییان لە وڵاتدا نەبووە، ئەم کۆیلانە لە ئەنجامی شەڕ و شۆڕەکانی وڵاتی سۆمەر لەگەڵ دەوروبەرەکانیدا هەمیشە ژمارەیان لە زۆربووندا بووە. چونکە دیلەکانی شەڕ کراونەتە کۆیلە و مافی گەڕانەوەیان نەبووە بۆ وڵاتی خۆیان، هەر کۆیلەیەک لەمانە بەهۆی ملوانکەیەکەوە کە تەختەی گڵێکی بچووکی پێوەبووە و نێوی سەرداری ئەو کۆیلەیەی لەسەر نووسراوە، ناسراونەتەوە. چینی کۆیلەکان زۆربەی کات ژن و ژنخوازییان هەر لە نێو یەکدا بووە، منداڵەکانیشیان بەو پێیە بوونەتە کۆیلە و شمەکی ئەو سەردارەی کە خاوەنی باوک و دایکی ئەم منداڵانە بوون. هێندێک نووسراوی سەر تەختە گڵەکانی سۆمەری وای دەردەخات کە شووکردن و ژنهێنانیش لەنێوان چینی کۆیلە و چینەکانی تردا هەبووە بەڵام منداڵەکانیان هەر بەکۆیلەیەتی ماونەتەوە تا ئەو کاتەی کە رزگار بوونیان لە کۆیلەیەتی لەلایەن باوک یاخود دایکە ئازادەکەیانەوە ئاشکرا کراوە. باری گرانی کۆمەڵ و کارکردنی سەخت لەسەر شانی ئەم کۆیلانە بووە، بەرامبەر بەپارووە نانێکی مەمرە و مەژی کە گوزەرانیان پێ کردووە

بەدرێژایی مێژووی سۆمەرییەکان هیچ شتێکی وامان بەرچاو ناکەوێت کە ئەم کۆیلانە بۆ چارەکردنی باری کۆمەڵایەتی و گوزەرانیان بزووتنەوەیەک یاخود شۆڕشێکی وایان دژی سەردارەکانیان و چینە ئازادەکان کردبێت، هەروەکو چۆن لە شۆڕشی (سپارتاکۆس)دا کۆیلەکان شۆڕشێکی مەزنیان دەربارەی چینە ئازادەکان بەرپا کرد.

لە یاسا سۆمەرییەکاندا و بەتایبەتی لە یاسای ئۆر نەموودا، حاشاکردنی کۆیلەیەک لە سەردارەکەی چەندین سزای سەختی بۆ دانراوە، ئەوەی شایانی باس بێت هەر لەو یاسایەی ئۆر نەموودا هەندێک لە ماددەکانی پەیوەندی نێوان چینی کۆیلە و چینەکانی تری رێکخستووە[١١].

چینی دووەمی سۆمەرییەکان بریتی بوون لە چینە سەربەستەکان کە ئەمانە لە دەوڵەمەند و خێزانە ئەریستۆکراتییەکانی وڵاتی سۆمەر بوون، هەر ئەمانەشن کە سەرداری کۆیلەکان بوون. ئەم چینە خاوەن زەوی و هۆیەکانی بەرهەمهێنان و زەوییە کشتوکاڵییەکان بوون، هەرچی رەز و باخی وڵاتی سۆمەر هەبووە موڵکی ئەم چینە سەربەستە بووە، لەنێو ئەم چینەدا سێ توێژی کۆمەڵایەتیی زۆر گرنگ هەبوون کە بریتی بوون لە:

یەکەم: زێوانی پەرستگاکان.

دووەم: ئەفسەرە سەربازییەکانی نێو لەشکری سۆمەرییەکان.

سێیەم: خێزانی پادشا (فەرمانڕەوای رامیاریی وڵاتی سۆمەرییەکان).

چینی سێیەمی سۆمەرییەکان بریتی بوون لە چینی نێوەڕاست، ئەمانە هەندێک لە هۆیە بەرهەمهێنە بچووکەکانیان بەدەستەوە بووە، وەک چنین و رستن و دروستکردنی گۆزە و دیزە و پیشەسازییە دەستکردەکانی تر، هەروەها جووتیارەکانیش زۆربەیان سەر بەم چینە بوون، کەواتە ئەم چینە بەتەواوەتی نێوەڕاستی چینی کۆیلە و چینی سەربەست بووە چونکە نە وەک کۆیلەکان ژیانیان ئەستەم و بن دەست بووە و نەوەکو چینی سەربەستیش خاوەن دەستەڵات و ئیمتیاز بوون.

پادشا لە وڵاتی سۆمەرییەکاندا هەر قسەیەکی کردبێت وەک یاسا وا

بووە، هەر پادشایەک چەند راوێژکارێکی خۆیی هەبووە بەتایبەتی راوێژکاری ئایینی کە لە هەموویان گرنگتر بووە و رای خوداوەندی بەپادشا گەیاندووە و بۆی لێکداوەتەوە، دەربارەی هەر هەنگاوێک کە پادشای سۆمەر لە هەر کارێکدا نابێتی.

لە وڵاتی سۆمەرییەکاندا وەک یارمەتیدەرێکی پادشا بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری رامیاری و سەربازیی وڵات دوو ئەنجوومەن هەبوون کە ئەوانیش (ئەنجوومەنی پیران) و (ئەنجوومەنی جەنگاوەران) بوون کە ئەمانە لەنێو چینە سەربەستەکاندا هەڵبژێردراون، ئەم دوو ئەنجوومەنە کەم تا زۆر بەشداریی رامیاریی سۆمەرییەکانیان کردووە و جار نەجارێکیش دووبەرەکییان کەوتۆتە نێوانەوە. رۆڵی ئەم دوو ئەنجوومەنە لە بەشداریکردنی رامیاریی سۆمەرییەکاندا بەتەواوەتی لە داستانی گڵگامشی بەنێوبانگدا هەست پێ دەکەین[١٢].

کۆمەڵگەی سۆمەری زێتر کۆمەڵگەیەکی کشتوکاڵی بووە، گەنم و برنج زۆرترینی ئەو دانەوێڵانەن کە سۆمەرییەکان پێوەی خەریک بوون، پیشەسازییان بەزۆری بریتی بووە لە کەرەستە جەنگییەکانی وەک تیر و کەوان و رم و گالیسکە و چەندان کەرەستەی تر هەروەها رستن و چنین و گۆزەکاری و کەلوپەلی تر، لە گوندەکاندا جگە لە کشتوکاڵ، مەڕوماڵات پەروەردەکردن و شوانێتی پیشەیەکی سەرەکی و زۆر گرنگ بووە.

وڵاتی سۆمەر وەک ئاشکرایە وڵاتێکی بێ کانزایە، لەبەرئەوەی کانزاکان زۆربەیان لە ناوچە شاخاوییەکاندا هەن و دەردەهێنرێت، بێگومان دروستکردنی ئامێرە جەنگییەکان پێویستی بەجۆرەها کانزا هەیە و بەرێژەیەکی زۆریش، هەر لەبەر ئەم مەبەستەش بوو سۆمەرییەکان کەوتنە خۆشکردنی پەیوەندیی دیپلۆماسی لەگەڵ دراوسێکانیاندا. بەدەستخستنی کانزا لەلایەن سۆمەرییەکانەوە ئەوەندە گرنگیی هەبووە کە زۆرجار وای لێ کردوون کە لەگەڵ نەتەوە چیاییەکانی زاگرۆس و کوردستاندا بەشەڕ بێن، تاوەکو خۆیان ببنە خاوەنی ئەو چیایانە و کانزایان بەئاسانی وەچنگ بکەوێت بۆ دابینکردنی کەرەستە جەنگییەکانیان.

هونەری سۆمەرییەکان هونەرێکی زۆر بەرز و پڕ لە تەکنیک و داهێنانی سەیرە، بوونی ئەو هەموو کارە هونەرییە مەزنانەی کە لە مۆزەخانەکانی جیهاندا هەن گەواهی بۆ پێشکەوتوویی هونەری سۆمەرییەکان دەدەن، سۆمەرییەکان لە دروستکردنی فەخفووری و گۆزە و دیزە و پەیکەر و خانووبەرەدا زۆر پێشکەوتوو بوون.

14 مۆرێکی لوولەیی کە وێنەی چەند خوداوەندێکی لەسەرە

هونەری بیناسازی لە وڵاتی سۆمەردا گەیشتۆتە پلەیەکی وا کە ئەندازیارانی ئێستای سەرسام کردووە، دروستکردنی ئەو هەموو کۆشک و تەلار و پەرستگا و زەکووڕانە بەگەورەترین کاری بیناسازیی کۆن دەژمێردرێت، کە هەموویان بەپێی نەخشەی رێکوپێک و ئەندازەییانە دروست کراون، بەڵام لە هەموویان گرنگتر دروستکردنی پەرستگای زەکووڕەیە کە بەرزایی هەندێکیان دەگاتە (٨٠ پێ) کە ئەمەش زۆرتر پێشکەوتوویی هونەری بیناسازی سۆمەرییەکان دەردەخات هەروەکو لە دواییدا باس دەکرێت.

ئەوەی شایانی باسە ئایین رۆڵێکی باڵای بینیوە لە پێشخستنی هونەر و پەیکەرتاشین و دروستکردنی پەرستگا و زەکووڕەکاندا بەو شێوە نایابە. هەر ئایینیشە کە رۆڵێکی کاریگەر و ترسناکی لە مێژووی سۆمەرییەکاندا هەبووە و لە هەموو کون و قوژبنێکی وڵاتی سۆمەردا پەیکەری خوداوەندەکانی تێدا بووە. کۆمەڵەی خوداوەندە سۆمەرییەکان دەتوانین لەسەر مۆرە لوولەییەکان ببینین کە لە ماوەی

ئۆرۆک یاخود ماوەی چاخی نیمچە مێژووییدا دۆزراونەتەوە. خوداوەندە سۆمەرییەکان هەروەکو خوداوەندی گریکەکان لە لەشولاردا هەروەکو مرۆڤ وابووە و خوورەوشتی مرۆڤی هەبووە، نووستووە و خواردوێتی و خواردوێتییەوە، هەروەها خۆشەویستیی کردووە و رکیشی هەڵساوە، تەنانەت هەندێ جار مردووشە، بەڵام جیاوازیی نێوان ئەم خوداوەندانە و مرۆڤ ئەوە بووە کە خوداوەندەکان خاوەن هێزێکی بێ سنوور و مەزن بوون.

چیرۆکی دروستبوونی گەردوون کە کۆنترین و بەنێوبانگترینی ئەفسانەی سۆمەرییەکانە، دەتوانین نێوی زۆربەی خوداوەندە سۆمەرییەکانی لێ هەڵبهێنجین، جگە لە ئەفسانەکانی تر کە هەر یەکەیان کەم و زۆر نێوی ئەو خوداوەندانەیان هێناوە.

گرینگترین خوداوەندەکانی سۆمەر ئەمانەن:

١- خوداوەند ئانۆ: کە خوداوەندی ئاسمان بووە و بەگرینگترین و گەورەترین خوداوەندە سۆمەرییەکان دادەنرێت، چونکە خوداوەندی هەموو خوداوەندەکان بووە. ئەو خوداوەندە وەکو لە زۆربەی تێکستە مێخییەکاندا دەردەکەوێت باوکی زۆربەی خوداوەندەکانە، وەک خوداوەندی با (ئەنلیل) و خوداوەندی ئاووهەوا (ئاشکور) و خوداوەندی ئەڤین و ژیان (ئەنانا). هەروەها باوکی خوداوەند (پاپا)یشە کە خوداوەندی شاری لەگشە و ژنی خوداوەند (نەنگرسۆ)یە، جگە لە خوداوەند (کاتۆم دۆک) کە بەدایکی هەموو زارۆڵان و شاری لەگش دادەنرێت، هەروەها خوداوەند (نەسابا) خوداوەندی دانەوێڵە و دیسانەوە باوکی زۆربەی خێو و درنجەکانە، هەر ئەم ئانۆیەشە کە خوداوەندی نەخۆشی و مردنی بۆ مرۆڤ دروست کردووە، جگە لە چەندین خوداوەندی تر[١٣].

٢- خوداوەند ئەنلیل: خوداوەندی بایە کە بەپلەی دووەم دێت لە دوای ئانۆوە.

٣- خوداوەند ئەنکی: خوداوەندی زەوی و ئاوەکانی ژێر زەوی و بەپلەی

15

هێمای خوداوەند ئانۆ

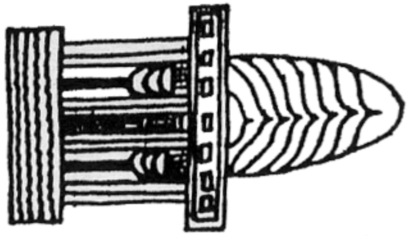

16

هێمای خوداوەند ئەنلیل

سێیەم دێت.

٤- خوداوەند ئۆتۆ: کە خوداوەندی خۆرە و بەپێی بیروباوەڕی سۆمەرییەکان خوداوەندی خۆر لە شەودا نوقمی دەریاکان دەبێت و بەیانییش لە نێوان چیاکانەوە هەڵدێت[١٤].

٥- خوداوەند نەنگرسۆ: خوداوەندی شاری گەرسۆی سۆمەری.

٦- خوداوەند مەردۆخ: کە خوداوەندی کۆنی سۆمەرییەکان بووە و پاشان لە سەردەمی بابلییەکاندا بۆتە خوداوەندی شاری بابل.

ئەوانەی سەرەوە نێوی هەندێک لە گرینگترین خوداوەندە سۆمەرییەکان

17

هێمای خوداوەند ئەنکی

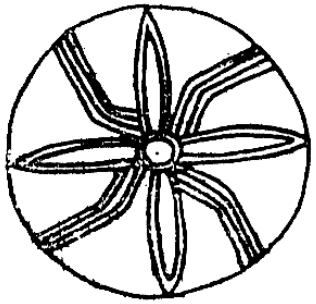

18

هێمای خوداوەند ئۆتۆ

بوون کە هەریەکەیان بەپێی پلەوپایەی مەزنێتییان لەلایەن سۆمەرییەکانەوە پەرستراون و هەزاران پەیکەر و پەرستگایان بۆ دروست کراوە، سۆمەرییەکان لەو بڕوایەدا بوون هەر شتێک خوداوەندێکی هەیە و پاشانیش نابێت ئەوە لە بیربکەین کە لەنێو ئەو هەموو خوداوەندانەی سۆمەرییەکاندا خوداوەندی دایک کە هەر لە سەردەمی گوندەکانی زاوی چەمی و چەرموودا شانەدەرییە کوردستانییەکانی چاخی بەردینی نوێ پەرستوویانە، جێگایەکی تایبەتیی هەبووە و هەزاران پەیکەری بۆ دروست کراوە، ئەم خوداوەندە بەزمانی سۆمەرییەکان پێی گوتراوە (نەنخورساک).

زانست بەگشتی لە سەردەمی سۆمەرییەکاندا بەهایەکی تایبەتی هەبووە، هەندێک لە تەختە گڵە سۆمەرییەکان ئەوەمان بۆ دەردەخەن کە سۆمەرییەکان ئاگاداریی جووڵەی ئەستێرەکان و وەرزەکان و مانگ گیران و خۆرگیران و دوازدە بورگەکە بوون. هەروەها لە زانستی ماتماتیکیشدا هەوڵی شیکارکردنی چەندین دۆزیان داوە و شارەزاییان لە کۆکردنەوە و لێکدان و دابەشکردندا بەتەواوەتی هەبووە، ئەوەی جێی سەرسوڕمانە یەکێک لەو تەختە گڵانەی کە لە کتێبخانەکەی ئاشووربانیپاڵدا دۆزراوەتەوە و کە دەگەڕێتەوە بۆ سۆمەرییەکان، باسی تیۆرە ماتماتیکییە بەنێوبانگەکەی (فیساگۆرس) دەکات، کە گریکییەکان بەهەڵە داویانەتە پاڵ فیساگۆرس یاخود فیساگۆرس لەوانەوە وەری گرتبێت، دۆزینەوەی بیردۆزێکی وەک فیساگۆرس لەلایەن سۆمەرییەکانەوە ئەوە دەگەیەنێت کە لە زانستی ماتماتیکدا زۆر پێشکەوتوون.

هەروەها لە پزیشکایەتی و چارەکردنی نەخۆش و دەرمان و گیاسازیشدا سۆمەرییەکان زانینی باشیان هەبووە هەروەکو لەو تەختە گڵانەدا دەردەکەوێت کە بۆ ئێمەیان بەجێ هێشتووە، جگە لە ماددەکانی یاسای ئۆڕنەموو کە هێندێکیان پەیوەندیی نێوان پزیشک و نەخۆش ڕێک دەخات و کرێی پزیشک لە هەندێک نەخۆشیدا دیاری دەکات.

پەراوێزەکانی بەشی شەشەم:

(١) ب. لا، ١٨ د. پاکیزە رەفیق حیلمی، گۆڤاری کاروان، ژمارە ٦٢.

(٢) ب. لا، ١٣٨، د. سامي سعيد الاحمد، العراق القديم، الجزء الاول، بغداد، ١٩٧٨.

(٣) ب. س. پ. لا، ١٧، د. پاکیزە، گۆڤاری کاروان.

(٤) ب. س. پ. لا، ٦٢، تەها باقر.

(٥) ب. س. پ. لا، ٦٩، العراق في التاريخ.

(٦) ب. س. پ. لا، ٢٣٨-٢٤٣، د. سامي سعيد الاحمد.

(٧) ب. س. پ. لا، ٧٠، العراق في التاريخ.